



Lorestan University



## The Nature of Sheikh Ubaydollah Shamszini's Uprising During the Reign of Naser al-Din Shah Qajar

Zoleikha Amini 

Assistant Professor, Department of History, Seyyed Jamaluddin Asadabadi University, Asadabad, Hamadan, Iran.  
Email: [z.amini@sjau.ac.ir](mailto:z.amini@sjau.ac.ir)

### Article Info

**Article type:**  
Research Article

**Article history:**

Received 02 September 2025  
Received in revised form 04 December 2025  
Accepted 16 December 2025  
Available online 22 December 2025

**Keywords:**

Uprising,  
Sheikh Ubaydollah,  
Naser al-Din Shah,  
Iranian State,  
Ottoman State

### ABSTRACT

**Objective:** This study examines the nature of Sheikh Ubaydollah Shamszini's uprising in 1297 AH / 1880 CE during the reign of Naser al-Din Shah Qajar, seeking to clarify the position of this movement within the broader socio-political transformations of the Kurdish regions in western Iran. The central question of the article is whether this uprising can be interpreted as a nationalist movement within the early formation of Kurdish nationalism, or whether it should instead be viewed as a protest-driven reaction rooted in traditional structures of power within tribal and Sufi-order-based society.

**Method:** The research employs a descriptive-analytical approach, drawing upon historical documents, administrative reports, and primary sources to analyze the underlying conditions that shaped the uprising and the objectives pursued by its leadership.

**Results:** The findings indicate that although some historians have regarded this uprising as one of the earliest manifestations of Kurdish nationalism, historical evidence reveals a lack of nationalist cohesion. The movement was primarily protest-oriented, tribal in character, and grounded in pre-national patterns of social organization. Furthermore, Sheikh Ubaydollah was able to mobilize tribes and rural communities by capitalizing on widespread discontent resulting from economic crisis, famine, oppressive taxation, and border tensions with the Ottoman Empire.

**Conclusion:** The study concludes that Sheikh Ubaydollah's primary aim was not the establishment of an independent Kurdish state, but rather the removal of oppressive local authorities and the creation of a political unit under Ottoman protection. Ultimately, the uprising was suppressed by the Qajar state due to the betrayal of certain tribal leaders, foreign intervention, and the lack of broad social support. From a historical perspective, the movement represents a transitional phase from traditional power structures toward emerging political models in the late nineteenth century an endeavor exhibiting some identity-based elements, yet not fully reaching the level of a modern national movement.

**Cite this article:** Amini, Z. (2026). The Nature of Sheikh Ubaydollah Shamszini's Uprising During the Reign of Naser al-Din Shah Qajar. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (8), 1-18.

<https://doi.org/10.22034/api.2025.2050121.1134>



© Author retain the copyright and full publishing rights.

**Publisher:** Lorestan University.

**DOI:** <https://doi.org/10.22034/api.2025.2050121.1134>

## **Introduction**

The Nahrī Sayyids, or the Shamsinān Sheikhs, who trace their lineage to the Abbasids, migrated from Hakkari to the Nahrī region near the Iranian border in the late twelfth century AH. Initially, this family exercised religious influence among the tribes, but gradually, with the expansion of their spiritual authority, they also came to dominate the political sphere of the region. Following the transfer of local rule in Shamsinan in the mid-thirteenth century AH, the Nahri Sayyids particularly Shaykh Taha and subsequently his son, Shaykh ‘Ubaydallah emerged as prominent religious and social leaders among the Kurds of Iran and the Ottoman Empire, enjoying widespread respect and influence among the tribal communities. During the reign of Moḥammad Shah Qajar, Shaykh Taha established amicable relations with the Iranian government, and in an effort to secure his support, the Shah granted him tiyuls in Margavar as well as annual gifts. Beyond the Shah’s Sufi inclinations, this attention stemmed from Iran’s need to rely on the influence of border tribes in countering Ottoman threats. The Qajar state sought to prevent the Ottomans from exploiting the Shaykh’s cross-border authority against Iranian interests, for as a powerful religious political leader, Shaykh Taha possessed the ability to mobilize Kurdish tribes in support of, or opposition to, either of the two governments.

After Shaykh Ṭahas death, both his material and spiritual authority passed to Shaykh Ubaydallah, who, like his father, commanded deep respect and considerable influence among the tribes. Historical sources describe him as an ascetic figure endowed with significant religious authority, widely obeyed by the frontier tribes.

## **Method**

The research employs a descriptive-analytical approach, drawing upon historical documents, administrative reports, and primary sources to analyze the underlying conditions that shaped the uprising and the objectives pursued by its leadership.

## **Results**

The findings indicate that although some historians have regarded this uprising as one of the earliest manifestations of Kurdish nationalism, historical evidence reveals a lack of nationalist cohesion. The movement was primarily protest-oriented, tribal in character, and grounded in pre-national patterns of social organization. Furthermore, Sheikh Ubaydollah was able to mobilize tribes and rural communities by capitalizing on widespread discontent resulting from economic crisis, famine, oppressive taxation, and border tensions with the Ottoman Empire.

## **Conclusion**

The uprising led by Shaykh Ubaydallāh of Shamsinan was a product of the political and social circumstances of his era. By drawing on certain religious teachings, the Shaykh managed to rally a large segment of the local population around himself and, through political promises coupled with assurances of improved living conditions, mobilized their sentiments against the central

government and its representatives in the region. The underlying social conditions, as well as the challenges stemming from existing social relations, significantly influenced the local population's inclination toward this movement.

In essence, Shaykh Ubaydallāh, acting in alignment with the beliefs and social demands of the lower strata, guided their social mobilization and transformed their latent potential into a threatening though ultimately unsuccessful anti-government uprising. Although this revolt evolved into a broad and perilous social movement that extended beyond its initial center and affected neighboring areas, it was eventually suppressed.

In summary, regarding the nature of Shaykh Ubaydallāh's movement, it can be stated that his primary objective was to protest the prevailing conditions in the Kurdish-inhabited regions of Iran and the Ottoman Empire. He never sought to establish an independent Kurdistan or create a separate state for the Kurds. Religion, moreover, played only a limited role in motivating his actions. Nevertheless, given the trajectory of the uprising and the conduct of the Shaykh's forces, religious elements ultimately became more prominent than the movement's original goal, which was the elimination of oppression and injustice.

### ***Author Contributions***

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

### ***Data Availability Statement***

Data available on request from the authors.

### ***Acknowledgements***

Thanks and appreciation have not been expressed.

### ***Ethical Considerations***

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

### ***Funding***

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

### ***Conflict of Interest***

The author declare no conflict of interest.



## ماهیت قیام شیخ عبیدالله شمزینی در عصر ناصرالدین شاه قاجار

زلیخا امینی

استادیار گروه تاریخ دانشگاه سیدجمال الدین اسدآبادی، همدان، ایران. رایانامه: [z.amini@sjau.ac.ir](mailto:z.amini@sjau.ac.ir)

اطلاعات مقاله	چکیده
<p><b>نوع مقاله:</b> مقاله پژوهشی،</p> <p><b>تاریخچه مقاله:</b></p> <p><b>تاریخ دریافت:</b> ۱۴۰۴/۰۶/۱۱</p> <p><b>تاریخ بازنگری:</b> ۱۴۰۴/۰۹/۱۳</p> <p><b>تاریخ پذیرش:</b> ۱۴۰۴/۰۹/۲۵</p> <p><b>تاریخ انتشار:</b> ۱۴۰۴/۱۰/۰۱</p> <p><b>کلیدواژه‌ها:</b> قیام، شیخ عبیدالله، ناصرالدین شاه، دولت ایران، دولت عثمانی</p>	<p><b>هدف:</b> این پژوهش به بررسی ماهیت قیام شیخ عبیدالله شمزینی در سال ۱۲۹۷ هـ.ق / ۱۸۸۰ م در دوران ناصرالدین شاه قاجار می‌پردازد و تلاش می‌کند جایگاه این حرکت را در بستر تحولات اجتماعی-سیاسی مناطق کردنشین غرب ایران تبیین کند.</p> <p>مسئله اصلی مقاله آن است که آیا این قیام را می‌توان حرکتی ملی‌گرایانه در چارچوب شکل‌گیری ناسیونالیسم کردی دانست یا باید آن را واکنشی اعتراضی و مبتنی بر ساختارهای سنتی قدرت در جامعه عشایری و طریقتی قلمداد کرد.</p> <p><b>روش پژوهش:</b> این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده و بر پایه اسناد تاریخی، گزارش‌های دیوانی و منابع دست اول به تحلیل زمینه‌های شکل‌گیری قیام و اهداف رهبری آن می‌پردازد.</p> <p><b>یافته‌ها:</b> یافته‌ها نشان می‌دهد که اگرچه برخی مورخان این قیام را از نخستین نمودهای ناسیونالیسم کردی دانسته‌اند، اما شواهد تاریخی از نبود انسجام ملی‌گرایانه حکایت دارد. ماهیت این حرکت بیشتر اعتراضی، قبیله‌ای و مبتنی بر روابط پیش‌ملی‌گرایی بوده است. همچنین شیخ عبیدالله با تکیه بر نارضایتی‌های ناشی از بحران اقتصادی، قحطی، فشارهای مالیاتی و تنش‌های مرزی با دولت عثمانی توانست عشایر و روستاییان منطقه را بسیج کند.</p> <p><b>نتیجه‌گیری:</b> نتایج پژوهش نشان می‌دهد هدف اصلی شیخ عبیدالله تشکیل دولت مستقل کردی نبود، بلکه رفع ظلم حاکمان محلی و ایجاد واحدی سیاسی تحت حمایت عثمانی مدنظر او بوده است. قیام در نهایت به علت خیانت برخی سران عشایر، مداخله قدرت‌های خارجی و فقدان پایگاه اجتماعی گسترده توسط دولت قاجار سرکوب شد.</p> <p>از منظر تاریخی، این قیام را می‌توان مرحله‌ای گذار از ساختارهای سنتی قدرت به الگوهای سیاسی جدید در اواخر قرن نوزدهم دانست؛ حرکتی که برخی مؤلفه‌های هویتی داشت اما هنوز به سطح یک جنبش ملی مدرن ارتقا نیافته بود.</p>

**استناد:** امینی، زلیخا. (۱۴۰۴). ماهیت قیام شیخ عبیدالله شمزینی در عصر ناصرالدین شاه قاجار. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۸)، ۴-۱۸.  
<https://doi.org/10.22034/api.2025.2050121.1134>



DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2050121.1134>

© نویسنده.

ناشر: دانشگاه لرستان.

## مقدمه

شیوخ شمزینان<sup>۱</sup> که به سادات نهری نیز معروف‌اند، ریشه آنان به خلفای عباسی برمی‌گردد (روحانی، بابا مردوخ، ۱۳۸۲، ۵۴۵) در اواخر سده دوازدهم ه.ق. از ناحیه حکاری به منطقه نهری<sup>۲</sup> که نزدیک به مرزهای ایران در قرار دارد، مهاجرت کردند. خاندان شیخ عبدالله در ابتدا میان ایلات و عشایر نفوذ زیادی داشتند. اما به تدریج به دلیل نفوذ معنوی، در میان دیگر طبقات مردم، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شدند و بعدها توانستند قدرت سیاسی را به خود اختصاص دهند. میرهای شمزینان تا زمان شیخ عبدالله در نیمه قرن سیزدهم ه.ق. / نیمه قرن نوزدهم م. بر منطقه نهری حکومت می‌کردند. از آن تاریخ به بعد قدرت به خاندان شیخ که به سادات نهری معروفند، انتقال یافت. این شیوخ در آغاز امر فقط روسای مذهبی گُردستان بودند، لیکن بعدها بسیاری از ایشان قدرت دنیوی را نیز به خود اختصاص دادند (نیکیتین، ۱۳۶۶، ۲۸۷).

معروف‌ترین افراد از سادات نهری در اواسط سده سیزدهم ه.ق. شیخ طه و فرزندش شیخ عبدالله بودند. آنان در میان گُردها ایران و عثمانی از شهرت زیادی برخوردار بوده و در میان عشایر به مرشد و صاحب کشف و کرامات مشهور و عزیز شده و از احترام خاصی برخوردار بودند. (بروئن سن، ۱۳۸۳، ۳۲۳) بسیاری از اکراد دو کشور ایران و عثمانی شیخ عبدالله را ملهم از جانب خداوند دانسته و اوامر وی را بودن چون و چرا اجرا می‌کردند و همه ساله عده زیادی از مردم پای پیاده از مسافتات دور به زیارت وی می‌رفتند. (بیگ باباپور، ۱۳۹۰، ۱۳)

در دوره سلطنت محمدشاه قاجار با دربار ایران رابطه‌ای دوستانه برقرار کرده، شاه قاجار نیز به وی ارادت خاصی داشت و به همین منظور پنج قراء منطقه مرگور در نزدیکی ارومیه را به عنوان تأمین هزینه خانقاه به شیخ به رسم تیول بخشیده بود. علاوه بر این هر سال تحف و هدایای زیادی برای وی می‌فرستاد (دهقان، ۱۳۴۸، ۳۹۹ و روزنامه اختر، شماره ۸، ۳).

شیخ طه نیز گاهی اوقات برای عرض ارادت به دارالخلافه تهران و تبریز می‌رفت و با محمد شاه دیدار می‌کرده و سالیانه مستمری پانصد تومان به او می‌داد و همواره تابع دولت ایران بود و تابعیت دولت ایران را بدون این که در فکر خیانت و یا کفران نعمت باشد، می‌پذیرفت (ادیب الشعرا، ۱۳۴۶، ۵۲۹).

شیخ طه در زمان پادشاهی محمد شاه قاجار مورد توجه خاص وی بود، برخی بر این باورند که دلیل توجه شاه قاجار به شیخ طه به این مناسبت بود که یکی از همسرانش به نام خدیجه خانم گُرد بوده است و آن زن مادر عباس میرزا ملک آرا بود که در طریقت پیرو شیخ طه بوده است (هدایت، ۱۳۴۴، ۸۵). برخی نیز معتقدند که دلیل علاقه و توجه محمد شاه به شیخ طه، از تمایلات صوفی منشانه ی او نشأت می‌گرفت چرا که با توجه به تمایلات صوفیانه شاه قاجار و ارادت او به طریقت‌های مختلف صوفیه و دراویش، شیخ طه مورد توجه محمد شاه بوده است. اما واقعیت امر این است هدف اصلی شاه قاجار از این اقدامات از طرفی جلب رضایت شیخ و مریدان وی و استفاده از نیروی عشایر تحت فرمانش در صورت لزوم برای مقابله با دولت عثمانی بود، زیرا که عثمانی‌ها به مناطق غربی ایران در آن موقع زمانی نظر سوء داشتند و با وجود این که در چند سال قبل دو شهر مهم ایران از جمله سلیمانیه و شهرزور که همیشه جزء خاک ایران محسوب می‌شد، به عثمانی واگذار شده بود، با این خیال همیشه چشم طمع به قسمتهای مختلف غرب ایران داشتند اکراد آن مناطق می‌توانستند جلوی عثمانی‌ها مقاومت نمایند (دهقان، ۱۳۴۸، ۴۰۰ و بیگ باباپور، ۱۳۹۰، ۱۳)

از سوی دیگر محمدشاه نمی‌خواست عثمانی‌ها همچون ابزاری از شیخ برای رسیدن به اهداف خود بر ضد منافع دولت ایران استفاده نمایند، زیرا اولیای دولت قاجار به خوبی می‌دانستند که این پیر طریقت مریدان زیادی در دو سوی مرز دارد و به عنوان زمیندار بزرگ عملاً حکومت ناحیه نهری در خاک عثمانی که منطقه مرزی و نزدیک به ایران بود را در کنترل دارد و می‌تواند عشایر گُرد را از نظر سیاسی مهار کند و یا به سرکشی و نافرمانی بر ضد دولت عثمانی وادار سازد. چون از طرف هر دو دولت ایران و

۱. شمزینان یا شمیدینان: شمزین واژه ای معادل شمس الدین است. شمس الدین جد بزرگ خاندان شمزینان است. وی محلی جهت اقامت؛ مرکزی برای ارشاد ساخته که آنجا را شمزین نام نهادند. شمیدینان در جنوب حکاری از شهرهای کردنشین ترکیه است. (بابا مردوخ، روحانی، تاریخ مشاهیر گُرد (عرفا، علماء، ادبا و شعرا) تهران، انتشارات سروش، ج ۱، ۱۳۶۴، ۲۱۸-۲۱۷)

۲. نهری یکی از روستاهای تابع شمیدینان در جنوب ولایت حکاری

عثمانی تقویت می شد و به خاک هر دو کشور رفت و آمد می کرد (دهقان، پیشین، ۴۰۰). بعد از مرگ شیخ طه قدرت مادی و معنوی وی به فرزندش شیخ عبدالله رسید. او نیز مانند پدرش در میان مردم از احترام خاصی برخوردار بود، تا جایی که برخی روسای قبایل آن زمان وی را با عنوان حضرت شیخ خطاب می کردند (اولسن، ۱۳۷۷، ۲۲).

نادر میرزا در کتابش در مورد شخصیت شیخ عبدالله می نویسد: "شخصی که رشته علایق گسسته و بر سجاده عبادت نشسته به لباس فقر ملیس و به غیر از خدای خود همه را فراموش کرده و با خدای خود سوگند کرده که پیشوای مذهب و راهنمای خلق گردد و درهای بهشت را به روی آنان باز کند. در قریه نهری یا نوچه که در سرحد عثمانی واقع است، سکنی دارد (نادر میرزا، ۱۳۷۳، ۴۲۵). او در ادامه از نفوذ شیخ در میان ایلات و عشایر ساکن در مرزهای ایران و عثمانی می نویسد: "شیخ به عشایر و ایلات صحرانشین سرحد ایران که معیشت آن‌ها مادام الحیا از تاخت و تاز است و فی الحقیقه از هر دین و رسم و راه بی خبر بودند بلکه جز راهزنی و قطاع الطریقی رویه و طریقی دیگر ندارد رئیس است و تسلط تام بر سر ایشان دارد حتی می توان گفت که مالک سر و تن آن‌ها است چنانکه از این قبیل مرده در ولایت مکرری خیلی دارد و در بعضی دهات از طرف خود خلیفه بر سر آنها مقرر داشته که به جهت منافع شخصی خودشان همیشه نایره کین و مغایرت مذهبی را مشتعل کرده و شیخ را رحمه العالمین می خوانند و به کسانی که به عقاید آنها معتقد نیستند لعنت کرده، کافر می خوانند (نادر میرزا، همان، ۴۲۵). هر چند نویسنده با دیدی مغرضانه و یک طرفانه و متمایل به دستگاه قاجار مطالب را نوشته اما از مطالب وی می توان فهمید که شیخ از جایگاه ویژه ای در میان مردم برخوردار بوده است و ارتباط منظم و رفت و آمد مریدان باعث به وجود آمدن شبکه‌ای گسترده و منظم میان شیوخ و پیروان آن‌ها شده بود. بسیاری از نویسندگان وابسته به دولت قاجار او را کافر و عوام فریب و دروغگو می دانستند. نویسنده کتاب منتخب التواریخ در این باره می نویسد: "شیخ عبدالله از قدیم در سلک تصوف و به شیوه عوام فریبی به سر می برد و در ناحیه حکاری میان اکراد تبعه دولت عثمانی مطاعیتی داشت و... اکراد سر حد نشین دولتین ایران و عثمانی را در تحت ریاست خود در آورد (شیبانی، ۱۳۶۶، ۲۱۶).

### عوامل زمینه ساز قیام شیخ عبدالله

در قرن نوزدهم م. / سیزدهم ه. ق. امپراطوری عثمانی دچار بحران‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی شدید شد، توان نظامی امپراطوری رو به ضعف نهاده بود؛ تلاش سلاطین عثمانی از طریق انجام اصلاحات راه را به جایی نبرد. (کندال، ۱۳۷۳، ۶۴) آنچه پیش از همه بر مشکلات دولت عثمانی می افزود، دخالت کشورهای اروپایی به ویژه قدرت‌های بزرگ نظیر روسیه و انگلستان در امور داخلی امپراطوری به بهانه حمایت از اقلیت‌های قومی و مذهبی بود. روس‌ها توانسته بودند شکست‌هایی به عثمانی وارد کنند. در جریان این جنگ‌ها به بسیاری از مناطق گردنشین عثمانی خسارات زیادی وارد آمد. این جنگ‌ها که منتهی به قحطی نیز گردیده، علاوه بر جنگ و قحطی، لشکریان و مأموران عثمانی که حکومت مرکزی از پرداخت مواجب به آن‌ها عاجز بود، نیازهای خود را با توسل به زور و ارباب از مردم تأمین می کردند. در این دوران چشم امید مریدان، متوجه شیخ شد که وی را به چشم رهبر و رهایی بخش خویش می دیدند (کندال، همان، ۶۵).

مناطق غربی ایران نیز در همین زمان در نتیجه قحطی و خشکسالی آسیب فراوان دیده بودند و افزایش مالیات‌ها که بنا به نوشته روزنامه اختر در این مناطق بیشتر از سایر مناطق بود ساکنان این مناطق با مشکلات فراوانی روبرو کرده بود (روزنامه اختر، شماره ۴۱، ۶). برخی از ساکنان شهرهای خوی، ساوجبلاغ مکرری (مهاباد امروزی)، ارومیه، سنج و غیره در نتیجه چنین شرایطی دست به مهاجرت زدند.

در چنین شرایطی شیخ عبدالله به فکر تدارک حمله‌ای بر ضد حاکمیت دولت عثمانی افتاد علاوه بر شرایط سخت و نامناسب اجتماعی، سیاسی و اقتصادی ناشی از جنگ روسیه و عثمانی طبقات مختلف مردم از فعالیت و اقدامات شیخ که در راستای از بین بردن ظلم و ستم کارگزاران ترک در مناطق گردنشین صورت می گرفت، حمایت کردند. لرد کرزن در یک مقایسه جالب در مورد وضعیت کردهای ایران و عثمانی در آن زمان می نویسد "با توجه به ظلم و ستمی که دولت ایران به مردم گرد و سنی روا می دارد

با این وجود وضع کردهای ایران هزار برابر بهتر از کردهای عثمانی است (کرزن، ۱۳۴۷، ۱۸۸). که این گزارش نشانگر شرایط اسفناک کردهای عثمانی است.

به این ترتیب اوضاع سیاسی، اجتماعی و مذهبی کردها شرایط مساعدی برای انتقال قدرت به شیخ عبیدالله را فراهم نمود. اما در این میان آنچه بیشتر باعث شد که شیخ عبیدالله در مسائل مربوط به امور کردستان دخالت نماید، انعکاس مفاد معاهده برلین در پایان جنگ‌های عثمانی و روسیه بود. این معاهده که در سال ۱۸۷۸ میلادی در شهر برلین نوشته شد و طبق ماده شصت و یک این معاهده اصلاحاتی را بنا بر مقتضیات در ولایات ارمنی نشین به عمل می‌آورد و مصونیت و ایمنی این مردم را در قبال چرخ‌ها و کردها تضمین می‌نمود و قرار شد که کشورهای اروپایی بر انجام این اصلاحات نظارت داشته باشند. ترس از استیلای ارمنه در کردستان یکی از مهم‌ترین مویجباتی بود که شیخ را به کوشش در متحد کردن کردها برانگیخت (اولسن، پیشین، ۲۵). زمانی که شیخ از مفاد این معاهده اطلاع پیدا کرد تعجب کرده و در کمال ناباوری گفت: چه می‌شنوم یعنی ارمنی‌ها می‌خواهند کشوری مستقل در وان تأسیس کند و نستوری‌ها پرچم انگلیس را برافرازند و خود را اتباع انگلیس اعلام کنند. من هرگز چنین اجازه‌ای را نخواهم داد ولو این‌که ناگزیر باشم زنان را مسلح کنم (داول، مک، ۱۳۸۰، ۱۲۵).

شیخ عبیدالله در مقابل این اقدامات به منظور جلوگیری از اصلاحاتی که در جریان بود. دست به اقدام جدیدی زد که منتهی به ایجاد مجمع اتفاق مردم کرد شد (داول، پیشین، ۱۲۶). و در نهایت کردها تحت ریاست شیخ عبیدالله در تدارک حمله‌ای گسترده بر ضد عثمانی شدند.

از همان آغاز که شیخ در حال آماده کردن زمینه‌های حمله خود بر ضد دولت عثمانی بود اخبار این اقدام شیخ در میان کردها با استقبال زیادی روبرو شد و اکثر قریب به اتفاق کردها به ویژه مناطق کردنشین عثمانی از فعالیت‌ها و اقدامات وی حمایت و پشتیبانی کردند. شاید اگر دولت عثمانی به مطالبات مردم کردستان رسیدگی می‌کرد و از تبعیض بین مردمش دست برمی‌داشت، دامنه طرفداران شیخ خیلی گسترده نمی‌شد. همان‌طور که بعدها در زمان حمله شیخ عبیدالله به ایران، چون دولت ایران به مطالبات و خواسته‌های کردهای اردلان و کردهای مناطق دیگر رسیدگی می‌کرد، آن‌ها نسبت به دولت ایران وفادار ماندند و شیخ را همراهی نکردند و حتی به دولت ایران در سرکوب او کمک کردند. اما بسیاری از کردهایی که در مناطق هم‌مرز با عثمانی به سر می‌بردند، از جمله تعدادی از کردهای شهرهای خوی، ساوجبلاغ (مهاباد فعلی)، ارومیه و اشنویه به ندای شیخ پاسخ مثبت دادند.

به این ترتیب شیخ عبیدالله در اواخر سال ۱۲۹۶ ه. ق. آماده قیام بر ضد سلطان عثمانی شد و به همین دلیل روسای قبایل و عشایر کرد را به مقر خود در منطقه نهری فرا خواند. شیخ عبیدالله در این نشست شرکت‌کنندگان را از طرفی به ضعف دولت‌های ایران و عثمانی و از سوی دیگر به اوضاع اسفبار مناطق کردنشین توجه داد. (برزویی، پیشین، ۶۲) شیخ عبیدالله می‌خواست کردهای ایران و عثمانی را با هم متحد کند. وی همچنین تلاش می‌کرد که سایر ملت‌های تحت ستم عثمانی مانند اعراب، ارمنی‌ها و آشوری‌ها در این قیام شرکت کند و به منظور به دست آوردن حمایت و پشتیبانی آن‌ها با مارشیمون رهبر دینی آن‌ها (روزنامه اختر، شماره ۴۱، ۷-۶) و شریف مکه و خدیو مصر به مذاکره و گفتگو پرداخت، او همچنین تلاش زیادی کرد تا حمایت کشورهای اروپایی را در جریان قیام به دست آورد، اما موفق به این کار نشد، او به همین منظور در مورد مسئله کرد خواست با روس‌ها مذاکره کند. به همین منظور فرستادگانی نزد کنسول‌های روس در ارزروم و وان فرستاد. اما روسیه که تازه به جنگ با عثمانی پایان داده بود و سخت گرفتار سرکوب شورش ترکمن‌ها بود با پیشنهاد شیخ مخالفت کرد و نخواست که دوباره خودش را گرفتار جنگ با عثمانی بکند. (کنال، پیشین، ۶۵).

روسای کرد توافق کردند، که بر ضد دولت عثمانی قیام کنند، اما این اقدام هرگز عملی نشد، دلیل آن هم این بود که عوامل دولت‌های انگلستان و عثمانی توانستند که رأی شیخ و روسای کرد را تغییر دهند. دولت عثمانی با فرستادن نمایندگان نزد شیخ و گفتگو با سران کرد و تطمیع روسای عشایر از طریق دادن پول و این‌که به زودی آن‌ها را به عنوان رؤسای موروثی در منطقه خود به عنوان حاکم خواهد پذیرفت، فریب داد و در حین حال سعی کرد که از توان نظامی آن‌ها برای سرکوب ارمنی‌ها و قیام بر ضد دولت ایران استفاده کند و سرانجام تلاش دولت‌های انگلستان و عثمانی شیخ را از حمله به عثمانی، منصرف کرد و شیخ با کسب

اطمینان از حمایت‌های سیاسی و نظامی دولت‌های عثمانی و انگلستان آماده تهاجم به ایران شد. آن‌ها طرح حمله به ایران و از جمله مناطق غربی آذربایجان را تهیه کردند.

### جایگاه و موقعیت شیخ عبیدالله در میان قبایل گُرد ایران

شیخ عبیدالله در منطقه حکاری در بخش شمزینان و به ویژه در روستای نه‌ری می زیست که این روستا از یک سو با عراق و از سوی دیگر با بخش های «مرگور» و «ترگور» در جنوب غربی دریاچه ارومیه هم مرز بود که این یکی از عوامل نفوذ شیخ در بین کردها ایران بود.

شیخ عبیدالله در مناطق مختلف گردنشین ایران و مخصوصاً در مناطق گردنشین آذربایجان از جمله ارومیه، ساوجبلاغ، اشنویه و سایر شهرهای دیگر مریدانی داشت. این مریدها مرتباً به عزم زیارت شیخ در مزرها در تردد بودند. مریدانش شیخ را صاحب وحی و واجب اطاعت می دانستند (غوریانس، ۱۳۵۶، ۲۳). او خود را حاکمی مستقل می دانست و در شهر کوچک نه‌ری تقریباً بساط حکومت را به راه انداخته بود، وی حتی با وضع قوانین خاص به اجرای آن نیز می پرداخت. او توانست تعداد روستاهای تیولی پدرش را افزایش دهد، به طوری که تعداد آن‌ها را به دویست روستا رساند. وی در حین نفوذ سیاسی در میان مردم به زمینداری بزرگ در منطقه تبدیل شود.

دولت ایران برای محدود کردن رفت و آمدهای او به روستاهای تیولی پدرش اقداماتی انجام داد. در همین راستا شجاع‌الدوله یوسف خان حاکم ارومیه در سال ۱۲۹۰ ه. ق. از رعایای شیخ در خواست پرداخت مالیات کرد، اما آن‌ها در مقابل خواسته‌های او مقاومت کرده، اعلام کردند، که مالیات خود را به شیخ می‌پردازند، نه به دولت ایران، چرا که همانطور که در بالا عنوان شد این امتیاز را شیخ طه پدر شیخ عبیدالله از شاه ایران محمدشاه قاجار گرفته بود در نتیجه حاکم ارومیه نیز به نیروی نظامی متوسل شد و روستاهای تیولی شیخ را به آتش کشید و نزدیک به چهل و پنج تن از مریدان شیخ را از زن و مرد به قتل رساند. (نادر میرزا، پیشین، ۳۲۶ و گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۱۳۷۰، ۷۴۱). پیامد این عمل که از هر نظر اشتباهی بزرگ بود و به شکل نافرمانی عشایر مرزنشین خود را نشان داد و باعث واکنش شدید شیخ شد. اما شیخ پیش از هر اقدامی نماینده‌ی خود؛ سید حسن ساوجبلاغی را برای اعلام این واقعه و دادخواهی به تهران فرستاد و به دربار ایران، احکامی که محمد شاه، درباره مالکیت شیخ طه بر آن مناطق و معافیت ساکنان آن از پرداخت مالیات صادر کرده بود، یادآوری کرد. اما اولیاء امور ایران اهمیتی به حقوق شیخ ندادند (گزیده اسناد سیاسی، پیشین، ۵۹۹).

اکنون دولت عثمانی بهانه‌ی خوبی برای تحریک عشایر گُرد بر ضد ایران به دست آورده بود و به طور قطع استفاده از نفوذ مذهبی شیخ و مظلوم نمایی او و مریدانش در برابر دولت ایران می‌توانست در این زمینه بسیار کارساز باشد. دولت عثمانی در این اندیشه بود که به این وسیله بتواند قسمتی از خاک دشمن دیرینه خود را بدون اینکه متحمل هزینه زیادی بشود به امپراطوری خود ضمیمه کند (ابالاس، ۱۳۷۷، ۱۰۱). شاید هم حرکت شیخ به سمت ایران به تحریک سلطان عبدالحمید عثمانی بوده است. دشمنی عبدالحمید با ایران به دلیل مساعدت ایران به روسیه در جنگ عثمانی و روسیه و رساندن آذوقه به قوای روسیه از طرف دولت ایران بوده است (هدایت، پیشین، ۸۵). دولت عثمانی در جنگ با روسیه بسیاری از گُردها را جمع کرده و اسلحه در اختیار آن‌ها گذاشت، بعد از شکست عثمانی در جنگ با روسیه اکراد به مناطق خود بازگشتند و تعداد تفنگ‌مارتینی در این جنگ‌ها به دست آن‌ها افتاد.

### آغاز قیام شیخ عبیدالله

اقبال‌الدوله حاکم ارومیه که جانشین شجاع‌الدوله شده بود، از شیخ عبدالقادر یکی از پسران شیخ عبیدالله خواهان مالیات شد، شیخ عبدالقادر نیز در ظاهر برای جمع‌آوری مالیات، ولی در اصل برای آماده کردن زمینه‌های حرکت با حدود صد و پنجاه نفر از نیروهایش به محال مرگور و ترگور آمده و خواستار جمع‌آوری مالیات منطقه شد. ولی شجاع‌الدوله، شیخ عبدالقادر را از انجام این

کار باز داشت (نادر میرزا، پیشین، ۴۲۸) و به او عنوان کرد که از این به بعد باید مالیات مردم به حکومت مرکزی داده شود که این باعث اعتراض شد و بسیاری از مردم نیز که چند سالی بود مالیات خود را به شیخ می‌دادند از دادن آن به شجاع الدوله سرباز زدند. حمزه آقا رئیس ایل منگور (یکی از ایل‌های ساوجبلاغ) که یکی از رؤسای شرکت کننده در نشست کُردها در شمزینان بود، توانست نظر برخی از رؤسای عشایر را جهت پیوستن به حرکت جلب نماید، سرانجام فرصت مناسب و شرایطی که حمزه آقا منگور به دنبال آن بر اثر آزمندی حاکم ساوجبلاغ به دست آورد، او که همواره دنبال فرصتی بود تا بتواند از دولت ایران تلافی چند سال آوارگی و غربت را بگیرد. وی مدت زمانی طولانی در غربت و در خاک عثمانی به سر می‌برد و دلیل آن هم این بود که، در پانزده سال قبل، هفتاد نفر از سواره قره پاپاق را به قتل رسانده بود و هیچ کدام از منابع دلیل این اقدام وی را بیان نکرده و فقط او را یاغی نامیده‌اند، در آن زمان مظفردولت برادر عزیز خان مکرری که سردار سپاه بود، مأمور دفع و رفع و مزاحمت او شد. (ادیب الشعرا، پیشین، ۵۳۲).

حمزه آقا زمانی که اطلاع پیدا کرد که نیروهایی برای دفع او فرستاده‌اند، به خاک عثمانی پناه برد و بعد از مدت زیادی مورد عفو قرار گرفت و دوباره به ایران و میان ایلش بازگشت (روزنامه اختر، شماره ۴۳، ۴) به نظر می‌آید که در فاصله این مدت که در غربت به سر برده است، غم دوری و ناملایمات غربت او، را از خیالات سرکشانه‌ای که در سرداشت دور کرده است. او می‌خواست که بعد از آن تمام وقت خود را صرف خدمت‌گذاری به دولت ایران کرده و دیگر هیچ وقت به فکر طغیان نیفتد و چون خودش نیز مشکلات زیادی را تقبل کرده بود، می‌خواست زندگی آرام و به دور از دغدغه‌ای را برای خود و خانواده‌اش فراهم آورد. در بحبویه قیام شیخ عبیدالله، حاکم ساوجبلاغ مکرری، لطفعلی میرزا که شایستگی این پست و مقام و لیاقت حکمرانی را نداشت و از کار ملک‌داری سر رشته ای نداشت (عباس میرزا، پیشین، ۱۵۳). همه زمینداران مکرری را به دارالحکومه ساوجبلاغ احضار کرد و ظاهراً با این استدلال که محصولات کشاورزی آن سال فراوان و مرغوب بوده است و از هر کدام مبلغی پول با تهدید و شکنجه وصول کرد، زمانی که حمزه آقا می‌خواست برای رسیدگی از وضع املاکش به روستای خود برود، مانع رفتن او شد و امتناع کرد با این وجود حمزه آقا بدون اجازه وی به روستا رفت و حاکم نیز بلافاصله او را به عنوان یاغی به حکومت تبریز معرفی کرد که حکومت تبریز نیز که از سرکشی دوباره او هراس داشت بلافاصله دستور دستگیری او را ابلاغ کرد و زمانی که حمزه آقا به دارالحکومه رفت تا برای یکی از بستگانش در خواست آزادی بکند به او حمله کردند و دو تن از محافظانش را به قتل رساندند و خودش نیز موفق به فرار شد و نزد شیخ عبیدالله در خاک عثمانی رفت.

بعد از پناهنده شدن حمزه آقا به شیخ عبیدالله کم کم اخبار یورش شیخ عبیدالله و ایل منگور به رهبری حمزه آقا به آذربایجان در میان مردم تشدید گردید، به ویژه مریدان شیخ بیش از دیگران در انتشار این گونه اخبار نقش داشتند و آن‌ها در هر جا به ملاحظه منفعت‌های خود خبرهای کذب منتشر می‌کردند. تا اینکه تبلیغات آن‌ها قبل از حمله به حقیقت پیوست و لشکر پسر شیخ با سپاهش به مرز ساوجبلاغ و خاک مکرری نزدیک شدند و بنا به نوشته اسکندر غوریاس آن‌ها آمده بودند که هم‌مذهبان خود را از تعدیات چندین ساله ایران رهایی بدهند (غوریانس، پیشین، ۲۸). پس از تبادل نظر و هماهنگی‌های لازم روسای کُرده طبق طرح و نقشه قبلی سه دسته نیرو برای یورش به ایران فرستادند. نیروهای اصلی که تحت ریاست شیخ عبدالقادر و حمزه آقا بودند، در اولین اقدام شهر ساوجبلاغ مکرری را تصرف کردند (روزنامه اختر، شماره ۴۳، ۵)، نیروی دوم به ریاست محمد صدیق پسر بزرگ شیخ عبیدالله مأمور تصرف شهر ارومیه شد، و نیروی سوم به ریاست خلیفه سیدمحمد از نزدیکان شیخ می‌بایست همه‌ی آن مناطق را که در غرب دریاچه ارومیه نظیر شهرهای خوی و سلماس بود به تصرف خود در آورند.

روسای عشایر بزرگ منطقه ساوجبلاغ مانند محمد آقا ریس ایل مامش در خواست حمزه آقا را قبول نکرده و اطاعت دولت ایران را بر همکاری با حمزه آقا ترجیح دادند، علمای ساوجبلاغ هم خود را دعاگو و خیرخواه دولت ایران معرفی و اعلام کردند که راضی به آمدن شیخ نیستند. اما از آنجا که اکثر مریدان شیخ از مردم عادی بودند و از طرفی هم دولت هیچ ملاحظه‌ای نکرد و هیچ اقدامی برای جلوگیری از ورود شیخ انجام نداد، ناچاراً به شیخ پیوستند.

پس از تصرف شهر ساوجبلاغ، حمزه آقا در پی لشکرکشی به منطقه افشار و سقر افتاد. اما ساکنان کُرده روستاهای مراغه و از جمله مرحمت آباد از وی درخواست کمک کردند. لذا به آنجا لشکر کشید (غوریانس، پیشین، ۴۸). نیروهای شیخ عبدالقادر همراه

حمزه آقای منگور از طریق میاندوآب قصد حمله به مراغه را داشتند در بین راه شهر میاندوآب را به آتش زدند و اموال مردم را غارت کردند بر اساس اسناد وزارت امور خارجه سه هزار و پانصد نفر در جریان این حمله کشته شدند "مرد و زن و اطفال مسلمین و غیره را بدون تقصیر و گناه کشتند و هتک عصمت نسوان پنجاه ساله را با دوشیزگان پنج ساله فرق و تفاوت نبود (گزیده اسناد سیاسی، پیشین، ۶۷۵ سند ۵۸). اما اسکندر غوریانس که خود شاهد حوادث بوده است، شمار کشته شدگان را کمتر از نهمصد نفر ذکر کرده است و می افزاید که در جریان تصرف شهر، گذشته از نیروهای شیخ، برخی از افراد سودجو و فرصت طلب شهر لباس کُردی پوشیده و به غارت اموال مردم پرداختند (غوریانس، پیشین، ۴۴).

پس از کشتار شهر میاندوآب و غارت آنجا بسیاری از افراد سپاه شیخ عبدالقادر و حمزه آقا از حرکات و اعمال آن‌ها اعلام انزجار کردند و به محض اطلاع از آمدن سپاه اعزامی از طرف حکومت مرکزی برای سرکوبی نیروهای شیخ به آن‌ها پیوستند از جمله آنها روسای عشایر مانند گلایی آقا رئیس عشیره دهبکری، قادر آقا، قاضی و شیخ الاسلام شهر مانند حاجی سید بایزید بودند. آن‌ها اعلام کردند که از اعمال ناشایست نیروهای شیخ تنفر داشته و حکم امام جمعه ساوجبلاغ را که گفته بود "غزا بروید و تاراج بکنید گناهش بر گردن من" (نادر میرزا، پیشین، ۴۴۵). را قبول نداشتند و می گفتند چطور می شود مسلمانی که کتاب دارد و نماز می خواند مال او را حلال دانست و فتوای غزا به او داد (غوریانس، پیشین، ۴۸).

شیخ عبدالقادر و حمزه آقا پس از آن به ملک کندی (ملکان) و سپس به شهر بناب حمله کردند ولی بی اثر بوده و عقب نشینی کردند (کاویانیور، ۱۳۷۸، ۲۳۵). پایداری مردم، مقاومت نیروهای دولتی و تلاشهای ملا علی قاضی شهر، آن‌ها نتوانستند که شهر را تصرف بکنند و شکست خوردند، در چنین شرایطی اخباری منتشر شد مبنی بر این که نیروهای کمکی از تبریز به ریاست اعتمادالسلطنه به سوی بناب در حرکتند (روزنامه اختر، شماره ۴۳، ۵۵ شماره ۴۴، ۳). در نتیجه برخی از روسای عشایر، سپاه پسر شیخ را ترک کردند و به نیروهای اعزامی دولت ایران پیوستند و باز هم از تعداد نیروهایشان کاسته شد، شیخ عبدالقادر که شرایط را این چنین دید و می دانست که تاب مقاومت در مقابل نیروها را ندارد، ناچاراً فرار کرد. نیروهای اعتمادالسلطنه آنها را تعقیب کردند، زمانی که به ساوجبلاغ رسیدند شیخ عبدالقادر در آنجا نیز تاب مقاومت نیاورد و به شهر اشنویه فرار کرد.

اردوی دولتی در ساوجبلاغ به فرماندهی اعتمادالسلطنه امیر نظام گروسی وزیر فوائد عامه مستقر شد زمانی که او وارد شهر شد مردم شهر از ترس این که دولت از آن‌ها انتقام بگیرد که چرا با شیخ همکاری کرده اند در وحشت و ناراحتی به سر می بردند که مبادا از آن‌ها انتقام بگیرند ولی بر عکس تصور آن‌ها، امیر نظام با مهربانی با آن‌ها برخورد کرد. (مجله یادگار، شماره هشتم - هفتم، ۱۵). زمانی که امیر نظام به حکومت ساوجبلاغ مکرری اعزام شد در مسیر راه در لاجان (لاهیجان فعلی یکی از روستاهای توابع ساوجبلاغ) مورد استقبال محمد آقای مامش قرار گرفت و امیر نظام هم به پاس قدردانی از او حفاظت از مرزهای سراسر منطقه را به او سپرد و رفت و آمد ایل منگور را ممنوع اعلام کرد و در مقابل از محمد آقا خواست که زنده یا مرده حمزه آقا را برای او ببرد، زمانی که امیر نظام به طور رسمی حکومت را به دست گرفت، در این فاصله چند بار شیخ و حمزه آقا دست به حمله زدند ولی کاری از پیش نبردند و دوباره به مرزها فرار کردند. امیر نظام همواره در پی فرصت بود که حمزه آقا را دستگیر کند و از میان بردارد. این فرصت زمانی پیش آمد که شیخ به خاک عثمانی پناهنده شد و حمزه آقا نیز به جانب او رفته بود اما آرام نمی گرفت و گاهگاه از مرزها می گذشت و خرابی هایی را به بار می آورد و موجب مشکلاتی هم برای حاکم می شد امیر نظام که می دانست حمزه آقا با میرزا قاسم قاضی رابطه ای حسنه دارد، یادداشتی به خط خود برای حمزه آقا نوشت و در آن وعده حکومت گردستان و ساوجبلاغ را به حمزه آقا داد و نامه را به وسیله میرزا قاسم قاضی برای حمزه آقا فرستاد او در پاسخ نوشت: اگر که وزیر از طایفه قاجار بود، هرگز گفته هایش را باور نمی کردم اما چون او نیز مانند خود من از عشایر است اگر برایم قسم بخورد به او اعتماد می کنم و نزدش می آیم. حاکم برایش قسم خورد و در پشت قرآن نوشت که تا زمانی که روی زمین باشم به تو وفادار خواهم ماند و قرآن را با مهر شخصی مَهر کرد (سیستانی، پیشین، ۱۹۸). بالاخره حمزه آقا به اتفاق سواره برادرزاده خود به سمت ساوجبلاغ حرکت کرد حاکم به استقبالش رفت و او و همراهانش را به داخل چادر هدایت کرد و چند دقیقه بعد خود چادر را ترک و به چادر دیگری که از قبل گودالی در آن کنده شده بود رفت و به نیروهایش دستور شلیک به حمزه آقا را داد و همه همراهان وی را قتل عام کردند (مجله یادگار، ۱۵ و امین الدوله، ۷۶).

### حرکت شیخ عبیدالله جهت تصرف ارومیه

در روز چهاردهم ذی‌قعدة ۱۲۹۷ شیخ عبیدالله به منظور تصرف ارومیه حرکت کرد. هنگام حمله شیخ عبیدالله حاکم ارومیه اقبال الدوله بود که به منظور مقابله با اشرار در قلعه بدیرو(بدلیو)<sup>۱</sup> اردو زده بود. شیخ پس از تهیه قوای کافی یکی از نمایندگان خود به نام محمد سعید را با چهار هزار تفنگچی از طریق محال برادوست به ارومیه فرستاد. قوای اکراد در حوالی شهر در قلعه اسماعیل آقا اردو زدند. شیخ عبیدالله سعی کرد مردم شهر را بدون مقاومت وادار به تسلیم کند. به همین منظور نامه‌هایی به شخصیت‌های منتفذ شهر از جمله شیخ الاسلام میرجمال‌الدین آقا و میرزاحسین آقا مجتهد وقت به این مضمون نوشت: "من به جهت داد خواهی عشایر و رفع ظلم از رعایا آمده‌ام و دو روز در ارومیه مهمان شما هستم و از شما به غیر از سیورسات لشکر چیز دیگری نمی‌خواهم و در مسجد جامع ارومیه با اهل اسلام نماز می‌گذارم و هر صاحب شغلی را در سر کار خود گذاشته و بعد به تبریز خواهم رفت. اگر سرکار اقبال الدوله اطاعت کرد، و گر غیر از این کردید به اهل ارومیه همان رسد که به اهل میاندوآب رسید (ادیب الشعراء، پیشین، ۵۳۵). شیخ عبیدالله به منظور موفقیت حرکت خود تلاش کرد که پای عباس میرزا را که از جانب مادری به گردهای مکرری می‌رسید، به میان قیام بکشاند با توجه به اینکه عباس میرزا مدت‌ها به حالت تبعید در کشورهای عثمانی و روسیه به سر می‌برد احتمال آن می‌رفت که به حرکت شیخ بپیوندد. اما عباس میرزا از این فرصت به دست آمده برای رسیدن به اهداف و رفع کدورت و بدبینی‌های گذشته شاه قاجار نسبت به خود نامه شیخ را که توسط دو نفر به نام‌های عبدالرحیم و حسین علی که نزد او آمده بودند، به اطلاع ناصرالدین شاه رساند شاه قاجار به پاس این خدمت حکومت قزوین را به او تفویض نمود.

### دخالت کشور انگلیس در جریان محاصره ارومیه

بعد از امضای معاهده ترکمانچای که دولت روسیه سلطنت ایران را در خاندان قاجار تضمین کرد و همچنین امتیازاتی از قبیل امتیازات کنسولی و تجاری را از ایران به دست آورده بود و اعطای چنین امتیازاتی را از انگلیس دریغ داشتند. بنابراین، انگلیسی‌ها هم حامی دولت عثمانی شده و به هیچ وجه مایل نبودند که اختلاف سرحدی ایران و عثمانی خاتمه بپذیرد. تا آن‌که منازعات عشایری سرحدی بالا گرفت و برای رفع اختلافات و تعیین حدود امیرکبیر به ارزروم رفت و پس از سه سال معطلی به تحریک انگلیسی‌ها رسوائی را بر سر میرزا تقی خان در آوردند که معاهده‌ای منعقد نشود (ساسانی، ۱۳۶۲، ۷۲). دولت انگلیس برای رسیدن به خواسته‌های خود ابتدا با حمله به خارک و بوشهر و محمره<sup>۲</sup> دولت ایران را مجبور کرده بود که از تصرف و مالکیت هرات صرف‌نظر کند. بنابراین، شاید تصادفی نبود که نخستین گام شورش آقاخان محلاتی زمانی آغاز شد که سپاهیان ایران به رغم خواسته‌های انگلیس به سوی هرات پیش رفتند. (الگار، ۱۳۷۰، ۳۱).

به دنبال دخالت‌های انگلیس در ایران در دوره ناصرالدین شاه، اول بابی‌ها را تشویق کردند که در همه ایران اغتشاش را ادامه دهند و بعد هم آتش فتنه سالار<sup>۳</sup> را دامن زدند و با آقا خان محلاتی که تازه از ایران به هندوستان فرار کرده بود، وارد مذاکره شدند. به اسماعیلی‌های کرمان و قائنات نیز دستور اغتشاش دادند (ساسانی، پیشین، ۳۹). در زمان حرکت شیخ عبیدالله نیز دولت انگلیس برای حفظ موقعیتش در هند و تضعیف دولت ایران به حمایت از عثمانی پرداخت و شیخ را که در ابتدا قصد حمله به عثمانی را داشت منصرف و علیه ایران تحریک کرد. در مدت محاصره ارومیه کنسول انگلیس در تبریز به بهانه این‌که ارومیه جزء حوزه مأموریت اوست به آنجا آمده و پس از دیدار با شیخ عبیدالله با اقبال الدوله حاکم ارومیه نیز ملاقات کرد و کوشید او را وادار به تسلیم کند. (ادیب الشعراء، پیشین، ۵۳۹).

۱. Badelbu، این قلعه یکی از آثار تاریخ ارومیه است که در عصر قاجار با هدف حفاظت از شهر ساخته شده است و در ۱۴ کیلومتری جاده سرو در محال نازلوچای قرار دارد.

۲. خرمشهر کنونی

۳. حسن خان سالار یا محمدحسن خان سالار پسر بزرگ مریم خانم دختر فتحعلیشاه و پسر دایی محمدشاه قاجار بود. وی در دورانی که استانداری خراسان را بر عهده داشت شورش را انجام داد که ۵ سال طول کشید و در نهایت توسط امیرکبیر دفع شد.

اقبال الدوله که از روابط کنسول انگلیس و شیخ خردار بود، از سخنان مداخله جویانه انگلیس برآشفت و مقدمات جنگ بر علیه شیخ را آغاز شد. اقبال الدوله با نفرت خود به جنگ شیخ رفت و در اولین حمله شکست خورد. اقبال الدوله از شیخ تقاضا کرد به آن ها فرصت دهد تا در مورد تسلیم شهر با مردم مشورت کند. البته هدف اقبال الدوله از به تعویق انداختن حمله نیروهای شیخ تا زمان رسیدن نیروهای کمکی از مرکز و سایر نواحی در مقابل نیروهای شیخ بود. (منصوری، ۱۳۷۹، ۵۰۴-۵۰۳ و ابلاس، پیشین، ۱۰). در فاصله جنگ‌هایی که شیخ در ارومیه انجام داد، شاه ایران به باب عالی اعتراض کرد و از او خواست که جلوی فعالیت‌های شیخ را بگیرد و به غائله وی پایان دهد. موفقیت‌های سریع شیخ کم کم موجب نگرانی دولت عثمانی نیز که در بدو امر امیدوار بود که بتواند از او به عنوان سلاحی علیه ایران استفاده کند گردید. (ساسانی، پیشین، ۳۵). در آغاز نیز از حرکت شیخ حمایت کردند. ولی با قدرت گرفتن شیخ نگران از دست دادن مناطق جنوب شرقی خود شدند؛ اما با این وجود اقدامی کیفی علیه شیخ و نیروهایش به عمل نیاورد چرا که می خواست نیروهای شیخ را نگه دارد و در صورت نیاز از آن‌ها به مثابه سلاحی علیه ایران استفاده کند. بنابراین سلطان عبدالحمید هدایایی را برای روسای گُرد فرستاد و از شیخ دعوت کرد و پس شیخ از جانب دولت عثمانی منصب امیرالامرای در شهر وان را دریافت کرد. (روزنامه اختر، شماره ۲۰، ۴).

ورود شیخ به استانبول آتش یک رشته جنگ دیپلماتیک بین ایران و عثمانی را شعله ور ساخت و سفیر عثمانی در ایران از دولت ایران تقاضای خسارت کرد و از ایران خواست خسارت‌های وارده به شیخ را جبران کند. (روزنامه اختر، شماره ۷، ۳). دولت ایران نیز به تحریک روسیه در عوض از بابت زیان‌ها و خسارات و ضایعاتی که در نتیجه دست‌اندازی‌های شیخ در آذربایجان به وجود آمده بود، ادعای غرامت کرد و در این شرایط سخت دیپلماتیک شیخ عبدالله دوباره از استانبول فرار و به نوجه (نهری) بازگشت که دوباره توسط دولت عثمانی دستگیر شد (عصمت، پیشین، ۶۶). و به استانبول برگردانده شد و بعد از مدتی شیخ از دولت عثمانی خواست اجازه دهد تا به حجاز برود و دولت عثمانی موافقت کرد و وسایل و امکانات سفرش را فراهم کرد. شیخ در شهر طائف در حجاز عربستان در سال ۱۳۱۰ هـ.ق از دنیا رفت. (روزنامه اختر، شماره ۲۰، ۴).

در مورد دلایل شکست حرکت شیخ عبدالله باید گفت که علاوه بر این که نیروهای شیخ به قدر کافی قوی و مجهز نبودند که بتواند در برابر نیروهای سه دولت بزرگ روسیه، عثمانی و ایران مقاومت کنند، دلیل اصلی؛ خیانت و عدم همراهی بسیاری از سران، عشایر و روسای گُرد بود آنها فکر می کردند که با همکاری با شیخ، مقام و موقعیتشان در خطر می افتد و فقط به فکر قدرت خود بودند و نمی خواستند آن را به هیچ قیمتی از دست بدهند، هر چند که در بدو قیام بسیاری از این سران از ترس و یا این که در صورت موفقیت شیخ مقامی به دست آورند به شیخ پیوستند، اما وقتی که دولت مرکزی نیروهایی را به سرپرستی امیرنظام گروسی برای سرکوب شیخ فرستاد به شیخ پشت کردند و به وی پیوستند. از دلایل دیگر می توان به عوامل و شرایطی که برای هر حرکتی لازم است، اشاره کرد از جمله این عوامل می توان به عوامل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اشاره کرد که در مسئله شیخ هیچ کدام از این شرایط فراهم نبودند.

### اهداف و ماهیت قیام شیخ عبدالله

در مورد اهداف و ماهیت قیام شیخ عبدالله نویسندگان داخلی و خارجی هر کدام دلایلی را مطرح کرده‌اند، بسیاری از نویسندگان خارجی مانند کریس کوچرا، واسیلی نیکیتین، دیوید مک داوول، محمد امین زکی، لرد کرزن و بسیاری دیگر از آن‌ها شیخ را نخستین ناسیونالیست گُرد و ملی‌گرای گُرد معرفی کرده‌اند. این نویسندگان به نامه شیخ عبدالله به نایب کنسول انگلیس استناد می‌کنند که در آن شیخ می‌نویسد: که امراء و رؤسای گُردستان، خواه اتباع ترک یا ایران و یا مردم گُردستان همه متفق الرأی اند بر اینکه با این دو حکومت (ایران و عثمانی) نمی توان کار را به این صورت ادامه داد و باید کاری کرد که دولت‌های اروپایی متوجه قضیه شوند و تحقیقاتی در این زمینه به عمل آورند و در ادامه می‌گوید که مردم گُرد ملتی جداست، مذهبشان با دیگران فرق دارد و قوانین و رسومشان جدا است... این دو دولت (ایران و عثمانی) در میان همه ملت‌ها به موذیگری و فساد مشهورند، ما می‌خواهیم امورمان در دست خودمان باشد، در غیر این صورت تمام گُردستان خود امور خود را به دست خواهد

گرفت. زیرا مردم دیگر قادر نیستند با این سوء اعمال و ستم و بیداد متداولی که از این دو دولت با سوء نیت می‌کشند، سر کند (کوچرا، پیشین، ۲۷ و اولسن، پیشین، ۲۱-۲۲).

عده ای از نویسندگان نیز به دلایل استقلال طلبانه حرکت شیخ اشاره کرده اند که شیخ می‌خواست تحت حمایت عثمانی خود مختاری تمام کردستان را داشته باشد. (بله ج، ۱۹۹۰، ۴۸). مک داوول نیز به نقل از کنسول انگلیس ویلیام آبوت می‌نویسد که هدف شیخ این بود که خود را در رأس بخش مستقلی از کردستان قرار دهد و سپس همه کردستان ایران و عثمانی را ضمیمه قلمرو خود بکند. (داوول، پیشین، ۱۲۳)

البته باید عنوان کرد که عملکرد شیخ و ماهیت حرکت شیخ نشان می‌دهد که شیخ مدافع حقوق کردها نبود، اگر حرکت وی بر تمایزات تاریخی، قومی و زبانی کردها با ایرانیان و ترک‌ها تکیه می‌کرد، آنگاه پذیرش این مدعا که شیخ از بانیان ناسیونالیسم‌گرا است، آسان‌تر می‌نمود، از سوی دیگر باید دانست که تلاش شیخ برای تجزیه کردستان بر زمینه‌های سیاسی و اجتماعی گسترده‌ای بنا نشده بود و بخش اعظم مناطق کردنشین ایران نسبت به آن بی‌اعتنا بودند. به عنوان مثال اشراف سنندج در مقابل حرکت شیخ واکنش نشان داده و گفتند: که مال و هستی و اولاد خود را ضامن و گرو می‌دهند که شیخ با کسان خود نتواند به خاک کردستان قدم بگذارد و آن‌ها از کردستان در مقابل اشراف محافظت می‌کنند. (بابا مردوخ، پیشین، ۴۳۸) و حتی در خود ساوجبلاغ که حمزه آقای منگور و ایلش به حرکت شیخ پیوستند، بسیاری از ایلات و رؤسای عشایر مانند محمد آقای مامش و بیگ زادگان و علمای ساوجبلاغ هر کدام از آن‌ها نیز با توجه به موقعیت اجتماعی و ترس از دست دادن موقعیتشان با شیخ مخالفت کردند و گفتند: ما باز عزم جزم کردیم و حاضریم که راه ایل منگور و پیران را گرفته و نگذاریم که به لشکر شیخ ملحق شوند. ما خدمت گذاریم و مطیع دولت ایرانییم، علما نیز گفتند که ما دعاگوی و خیر خواه دولت ایرانییم و راضی به آمدن شیخ نیستیم (غوریانس، پیشین، ۳۴). پس باید گفت که حرکت شیخ حرکتی ملی‌گرای نبوده است و شاید بتوان آن را حرکتی پیش‌ملی‌گرای نامید که در این حرکت همه عناصر پیش‌ملی‌گرای یعنی زبان، قومیت، مذهب و تلاش برای تشکیل دولتی سنتی وجود داشته و حرکت او حدود قبیله‌ای را پشت سر نهاد و پیوندی فرا قبیله‌ای ایجاد کرده بود. او در چارچوب معیارهای پیش‌ملی‌گرای حرکت کرد و دچار تناقض درونی شد و نتوانست به یک دولت پیش‌ملی‌گرا منجر شود و تلاش‌های شیخ برای ایجاد یک دولت کرد مرحله انتقالی از آگاهی پیش‌ملی‌امرا به آگاهی ملی نبود بلکه صرفاً جابجایی آگاهی پیش‌ملی‌امرا به شیوخ محسوب می‌شد. (شمس، ۱۳۸۳، ۲۵۶-۲۵۵)

برخی دیگر از نویسندگان، حرکت شیخ را تکیه بر مذهب می‌دانند روزنامه اختر می‌نویسد که شیخ عبیدالله و حمزه آقا رؤسای اصلی این شورش سنی مذهب بودند و در میان سنی‌ها و ایرانی‌های شیعه مذهب از زمان‌های قدیم دشمنی و اختلاف برقرار بوده (روزنامه اختر، شماره ۴۱، ۲). و همان‌گونه که ملاحظه شد، شیخ یکی از رهبران مذهبی کردستان محسوب می‌شد و اصولاً اقتدار او متکی به طریقت نقشبندی بود. البته این به آن معنا نیست که شیخ از مذهب به عنوان دستیابی به قدرت و گسترش و نفوذ خود در میان مردم استفاده کرده باشد. او به گفته منابع شخصی بود که از تمام علایق دنیوی دست شسته و لباس فقر به تن کرده و هیچ چیز جز رضای خدا برایش مهم نبود و با خدا عهد کرده بود که تمام عمر خویش را صرف راهنمایی و خدمتگذاری مردم بکند (غوریانس، پیشین، ۲۲). ادعا کرده بود که خواب پیامبر (ص) را دیده که در خواب به پدرش (شیخ طه) فرمودند که به فرزندت (شیخ عبیدالله) بگو که خروج کند (گزارشات امیر نظام گروسی، پیشین، ۵۴۵). و گاهی نیز شخصی را مدفن شیخ طه می‌گذاشت و خود با لباس سفید در برابر قبر پدر آمده و سوال و جواب می‌کرد و برای تحریک عوام‌الناس می‌گفت باید خروج کرده و عشایر را جمع آوری و در ایران صاحب تاج و تخت شده و ریشه رافضی را از بیخ و بن براندازید و طریقه شیخ را رواج داد و حکم خدا و رسول خدا را اجرا نمایید، آنگاه برای تحریک سایر عشایر اعلام جهادی به این شرح نوشته و در بلاد منتشر ساخت که "شیخ ماضی شفاهاً به قتل و نهب رافضی خون و مال ایشان بر شما مباح نموده و نوید حکومت و بهشت داده است" (ادیب الشعرا، پیشین، ۵۳۰).

پس باید گفت که حرکت او حرکتی مذهبی و تکیه بر مذهب نیز نبوده است. زیرا اگر انگیزه‌ای داشت قاعداً باید سایر مناطق کردنشین و سنی نشین ایران به ندای شیخ پاسخ مثبت می‌دادند در صورتی همان‌گونه که مشاهده شد نه تنها مناطق کردنشین و حتی علما و روحانیون نیز با حرکت وی مخالفت کردند.

از بررسی حرکت شیخ می‌توان فهمید که مهم‌ترین جنبه این قیام اعتراض به شرایط و اوضاع حاکم بر مناطق کردنشین به ویژه کردهای آذربایجان بود، این شرایط عبارت بودند از: نبود یک نظام مالیاتی صحیح در دوران قاجار، عدم نظارت بر عملکرد مأموران و کارگزاران حکومتی، انتصاب حاکمان ترک و آذری به جای حاکمان محلی، (برزویی، پیشین، ۸۲)، فساد مالی حاکمان قاجار و در کل اوضاع هرج و مرج و آشفته‌ای در مناطق کردنشین به وجود آورده بود که این اوضاع باعث رویگردانی کردها به ویژه ایلات و عشایر از حکومت مرکزی گردید. حکام ایران و کارگزاران حکومتی هیچ وقت دست از رذالت و طمع خود بر نمی‌داشتند و تنها چیزی که برای آن‌ها اهمیت داشت، اخذ پول به هر طریقی که باشد، بود و از هر فسادی که مرتکب می‌شدند و هر رسوایی و بدنامی که روی می‌داد، پروا نداشتند و فقط پول برای آن‌ها اهمیت داشت (عباس میرزا، پیشین، ۱۵۲).

بنا به نقل از سیاحان و جهانگردان اروپایی که در آن زمان از مناطق کردنشین دیدن کرده‌اند و نوشته‌اند که ناتوانی حکومت در استقرار نظم و قانون در خارج از حواشی بلافصل شهر و فشار مالیاتی که گاهی اوقات تحمل ناپذیر می‌شد و نیز اقدام حکومت به سربازگیری و... همه و همه وضع منطقه را که پیشتر نیز مستعد آشفتنگی بود، به هم ریخت. اکنون که رئیس و رهبر مورد احترامی در محل نبود که از بی‌قاعدگی جلوگیری کند، افراد قبیله آنچه را می‌توانستند، به زور از مسافران و روستائیان یکجانشین می‌گرفتند. راهزنی پاره‌ای از اوقات اقتصاد را به حال وقفه در می‌آورد، بازرگانان در همه راه‌ها معروض راهزنی بودند، جنگ بین قبایل، روستاهای اطراف را درگیر می‌کرد. بعضی از صاحب منصبان عثمانی همدستی با سر دسته‌های راهزنان را سودآور می‌دانستند. بنابراین، بی‌نظمی و ناامنی، آزمندی قبایل را هنگام عبور از روستاهای سر راه، خواه گرد یا ارمنی یا مختلط برمی‌انگیخت (داول، پیشین، ۱۲۳).

زمانی که شیخ می‌خواست به ارومیه حمله کند، قبل از آن مذاکراتی انجام شد، شیخ در دیدار خلیفه کاتولیک‌ها در پاسخ سوال او در مورد هدف و انگیزه او از این‌گونه اقدامات چیست؟ می‌گوید: "اولاً عزم دارد که ایران را تصرف کرده، نظم داده و رفع ظلم و تعدی از همه کس بکنم و بعد خاک عثمانی را مسخر کرده به نظم و قانون و آسایش اهالی آنجا پردازم و بیخ درخت جبر را از آن خاک برکنم و درخت آزادی بکارم" و بعد می‌گوید "این که می‌بینید هر یک سردار و رئیس ایل بزرگ بودند از بس که در این چند سال از دولت عثمانی جبر و تعدی می‌بینند بدین درجه از ذلت و نابودی تنزل کرده و با نهایت نومیدی و مصیبت روزگار خود را به سر می‌برند. قصاص این را باید بکنم" (غوریانس، پیشین، ۹۸-۹۹).

علاوه بر ظلم و ستمی که از طرف دولت مرکزی و مأموران مالیاتی نسبت به مردم ابراز می‌داشتند، مردم گرد همواره مورد حمله زمینداران آذری قرار داشتند و بی‌عدالتی‌ها و قتل و غارت‌های مکرری که از اهالی میاندوآب و سایر محلات مراغه و بعضی طوایف نسبت به دهات مکرری می‌شد، باعث پیدایش غائله بین گرد و ترک گردید. (گزارشات امیر نظام گروسی، پیشین، ۲۳-۲۹).

### نتیجه‌گیری

قیام شیخ عبدالله شمزینی محصول اوضاع سیاسی و اجتماعی عصر خود بود. شیخ با بهره‌گیری از برخی آموزه‌های مذهبی، توانست توده وسیعی از مردم آن ناحیه را به گرد خود جمع کند و با وعده‌های سیاسی همراه با بهبود وضعیت معیشتی، احساسات آن‌ها را علیه دولت مرکزی و نمایندگان آن در منطقه بسیج نماید. زمینه‌ها و شرایط اجتماعی و چالش‌های ناشی از مناسبات اجتماعی، در گرایش مردم منطقه به این جنبش تأثیرگذار بود.

در واقع، شیخ عبدالله همسو با گرایش‌های اعتقادی و خواسته‌های اجتماعی مردم فرودست، به هدایت تحرک اجتماعی آن‌ها پرداخت و نیروی بالقوه آن‌ها را به یک خیزش تهدیدکننده ضد حکومتی، هرچند ناکام، تبدیل کرد. با اینکه این شورش به نوبه خود به یک خیزش اجتماعی گسترده و مخاطره‌آمیز تبدیل شد و از کانون ظهور خود فراتر رفت و مناطق همجوار را نیز تحت تأثیر قرار داد، اما در نهایت سرکوب گردید.

در یک جمع‌بندی کلی در مورد ماهیت حرکت شیخ عبیدالله، باید گفت که هدف اصلی وی اعتراض به شرایط و اوضاع حاکم در مناطق کردنشین ایران و عثمانی بود و او هرگز نخواست است که کردستانی مستقل و کشوری جدا برای کردها به وجود آورد. مذهب نیز در زمینه‌های حرکت وی نقش چندانی نداشت. با این حال، با توجه به روند و جریان قیام و عملکرد نیروهای شیخ، نقش مذهب پررنگ‌تر از هدف اصلی، که همانا از بین بردن ظلم و بی‌عدالتی بود، شد.

## ملاحظات اخلاقی

### مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

### تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافی ندارد.

### حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

### سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

## منابع

- ابالاس، ادگار. (۱۳۷۷). جنبش کردها، ترجمه: اسماعیل فتاح قاضی، تهران: موسسه انتشارات نگاه.
- افشار سیستانی، ایرج. (۱۳۸۱)، مقدمه ای بر شناخت ایلها و چادر نشینان و طوایف عشایری ایران، تهران: انتشارات ثامن الامه(ع).
- الگار، حامد. (۱۳۷۰)، شورش آقا محمد خان محلاتی و چندمقاله دیگر، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات توس.
- اولسن، رابرت. (۱۳۷۷). قیام شیخ سعید پیران(کردستان ۱۹۲۵)، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: انتشارات نگاه.
- بدیع الزمان، نادر میرزا. (۱۲۷۳). تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه ی تبریز، به تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز: انتشارات ستوده.
- برزویی، مجتبی. (۱۳۷۸). اوضاع سیاسی کردستان (از سال ۱۲۵۸ تا ۱۳۲۵)، تهران: انتشارات فکر نو.
- بیگ باباپور، یوسف. (۱۳۹۰). فتنه شیخ عبیدالله کرد، تهران: مرکز پژوهش کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دهقان، علی. (۱۳۴۸). سرزمین زردشت (اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تاریخی رضائیه)، ارومیه: ابن سینا.
- روحانی، بابا مردوخ. (۱۳۸۲). تاریخ مشاهیر کرد، به کوشش محمد ماجد مردوخ روحانی، تهران: انتشارات سروش.
- ساسانی، خان ملک. (۱۳۶۲). دست پنهان سیاست انگلیس در ایران، تهران: انتشارات بابک.
- شمس، اسماعیل. (۱۳۸۳). کردهای غرب ایران(کردستان و آذربایجان: ملیت، قومیت و مذهب از مشروطه تا کودتای ۱۲۹۹، رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.
- شیبانی، ابراهیم. (۱۳۶۶). منتخب التواریخ، تهران: انتشارات علمی.
- شیرکو، بله چ. (۱۹۹۰). کیشه کورد، ترجمه محه مه د حه مه باقی، سه قز: چاپه مه نی محه مه دی.
- عباس میرزا. (۱۳۶۱). شرح حال عباس میرزا ملک آرا، با مقدمه ای از عباس اقبال، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات بابک
- غوریانس، اسکندر. (۱۳۵۶). قیام شیخ عبیدالله شمزینی در عهد ناصرالدین شاه قاجار، به کوشش عبدالله مردوخ، تهران: انتشارات دنیای دانش.
- کاویانپور، احمد. (۱۳۷۸). تاریخ ارومیه، ارومیه: آذرکهن.
- کرزن، لرد. (۱۳۴۷). ایران و مسئله ایران، ترجمه علی جواهر کلام، تهران: انتشارات ابن سینا.
- کندال و گروهی از نویسندگان. (۱۳۷۳). کردها، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: انتشارات روز بهان.
- کوچرا، کریس. (۱۳۷۷). جنبش ملی کرد، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: انتشارات نگاه.
- گروسی، حسنعلی بن محمد صادق. (۱۳۷۳). گزارشها و نامه های دیوانی امیر نظام گروسی درباره وقایع کردستان در سال ۱۲۹۷، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- مک داوول، دیوید. (۱۳۸۰). تاریخ معاصر کرد، تهران: انتشارات پانیذ.
- منصوری، فیروز. (۱۳۷۹). مطالعاتی درباره تاریخ، زبان و فرهنگ آذربایجان، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- نیکیتین، واسیلی. (۱۳۶۶). کرد و کردستان، ترجمه محمد قاضی، تهران: انتشارات نیلوفر.
- وان بروئن سن، مارتین. (۱۳۸۳). جامعه شناسی مردم کرد، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: نشر پانیذ.
- هدایت، مهدی قلی خان. (۱۳۴۴). خاطرات و خطرات، تهران: انتشارات زوار.
- (مجله یادگار). حسین سعادت نوری، سال پنجم، شماره اول و دوم، شهریور ۱۳۲۷.
- روزنامه اختر، سال ششم، ۱۲۹۷.

## References

- Abolas, E. (1998). *Jonbesh-e Kordha* [The Kurdish movement] (I. Fattah Qazi, Trans.). Tehran: Moasseseh-ye Entesharat-e Negah.
- Afshar Sistani, I. (2002). *Moqaddameh-i bar shenakht-e ilha, chadorneshinan va tavayef-e ashayeri-ye Iran* [An introduction to the knowledge of tribes, nomads and clans of Iran]. Tehran: Entesharat-e Samen al-Aemmeh.
- Algar, H. (1991). *Shuresh-e Aqa Mohammad Khan Mahallati va chand maqale-ye digar* [The revolt of Aqa Mohammad Khan Mahallati and other essays] (A. Serri, Trans.). Tehran: Entesharat-e Toos. (Original work published 1969)
- Akhtar Newspaper. (1879–1880). Year 6, Issues 7, 8, 20, 41, 43, 44. Istanbul. (Original work published 1297 A.H.)
- Radiozaman, N. M. (1994). *Tarikh va joghرافی-ye Dar al-Saltaneh-ye Tabriz* [History and geography of the Royal Seat of Tabriz] (Gh. Tabatabai Majd, Ed.). Tabriz: Entesharat-e Sotoudeh.
- Barzoui, M. (1999). *Oza-e siyasi-ye Kordestan (az sal-e 1258 ta 1325)* [Political conditions of Kurdistan (from 1879 to 1946)]. Tehran: Entesharat-e Fekr-e No.
- Big Babapour, Y. (2011). *Fitna-ye Sheikh Obeydollah Kord* [The sedition of Sheikh Obeydollah the Kurd]. Tehran: Majles Library, Museum and Documents Research Center.
- Gozideh-ye asnad-e siyasi-ye Iran va Osmani (doureh-ye Qajariyeh) [Selected political documents of Iran and the Ottoman Empire (Qajar Period)]. (1991). Tehran: Ministry of Foreign Affairs, Office of Political and International Studies.
- Ghourians, E. (1977). *Qiyam-e Sheikh Obeydollah Shamzini dar ahd-e Naser al-Din Shah Qajar* [The uprising of Sheikh Obeydollah Shamzini during the reign of Naser al-Din Shah Qajar] (A. Mardukh, Ed.). Tehran: Entesharat-e Donya-ye Danesh.
- Grousi, H. S. (1994). *Gozaresh-ha va nameh-ha-ye divani-ye Amir Nezam Grousi darbareh-ye vaqaye-e Kordestan dar sal-e 1297* [Administrative reports and letters of Amir Nezam Grousi concerning the events of Kurdistan in 1880]. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation.
- Hedayat, M. Q. (1965). *Khaterat va khatarat* [Memoirs and perils]. Tehran: Entesharat-e Zavvar.
- Kavianpour, A. (1999). *Tarikh-e Urmieh* [History of Urmia]. Urmia: Azarkohan.
- Kendal, N. (1994). *Kordha* [The Kurds] (I. Younesi, Trans.). Tehran: Entesharat-e Rouzbehan. (Original work published 1993)
- Kouchera, C. (1998). *Jonbesh-e melli-ye Kord* [The Kurdish national movement] (I. Younesi, Trans.). Tehran: Entesharat-e Negah. (Original work published 1993)
- Mansouri, F. (2000). *Motale'ati darbareh-ye tarikh, zaban va farhang-e Azarbajjan* [Studies on the history, language and culture of Azerbaijan]. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- McDowall, D. (2001). *Tarikh-e mo'aser-e Kord* [A modern history of the Kurds] (I. Younesi, Trans.). Tehran: Entesharat-e Paniz. (Original work published 1996)
- Nikitin, V. (1987). *Kord va Kordestan* [Kurds and Kurdistan] (M. Qazi, Trans.). Tehran: Entesharat-e Niloufar. (Original work published 1956)
- Olson, R. (1998). *Qiyam-e Sheikh Saeed Piran (Kordestan 1925)* [The emergence of Kurdish nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925] (I. Younesi, Trans.). Tehran: Entesharat-e Negah. (Original work published 1989)
- Rouhani, B. M. (2003). *Tarikh-e mashahir-e Kord* [History of famous Kurds] (M. M. Mardukh Rouhani, Ed.). Tehran: Entesharat-e Soroush.
- Sa'adat Nouri, H. (1948). *Vaqaye'-e Kordestan va sargozasht-e Hamzeh Aqa Mangur* [Events of Kurdistan and the story of Hamzeh Aqa Mangur]. *Yadegar Magazine*, 5(1–2), 15–20.

- Sasani, Kh. M. (1983). *Dast-e penhan-e siyosat-e Englis dar Iran* [The hidden hand of British policy in Iran]. Tehran: Entesharat-e Babak.
- Shams, E. (2004). *Kordha-ye gharb-e Iran (Kordestan va Azarbaijan: melliyat, qoumiyat va mazhab az Mashrouteh ta kudeta-ye 1299)* [Kurds of Western Iran: Nationality, ethnicity and religion from the Constitutional Revolution to the 1921 coup] (Unpublished doctoral dissertation). Tarbiat Modares University.
- Sheybani, E. (1987). *Montakhab al-Tavarikh* [Selections from the histories]. Tehran: Entesharat-e Elmi.
- Shirko, B. (1990). *Kishe Kord* [The Kurdish issue] (M. H. Baqi, Trans.). Saqqez: Chapkhaneh-ye Mohammadi.
- Van Bruinessen, M. (2004). *Jame'e-shenasi-ye mardom-e Kord* [Agha, Shaikh and State: The social and political structures of Kurdistan] (I. Younesi, Trans.). Tehran: Nashr-e Paniz. (Original work published 1992).